

De waterstaatskerk te Cothen - een episode uit 700 jaar RK-geschiedenis

Ad van Bommel*

Aanleiding

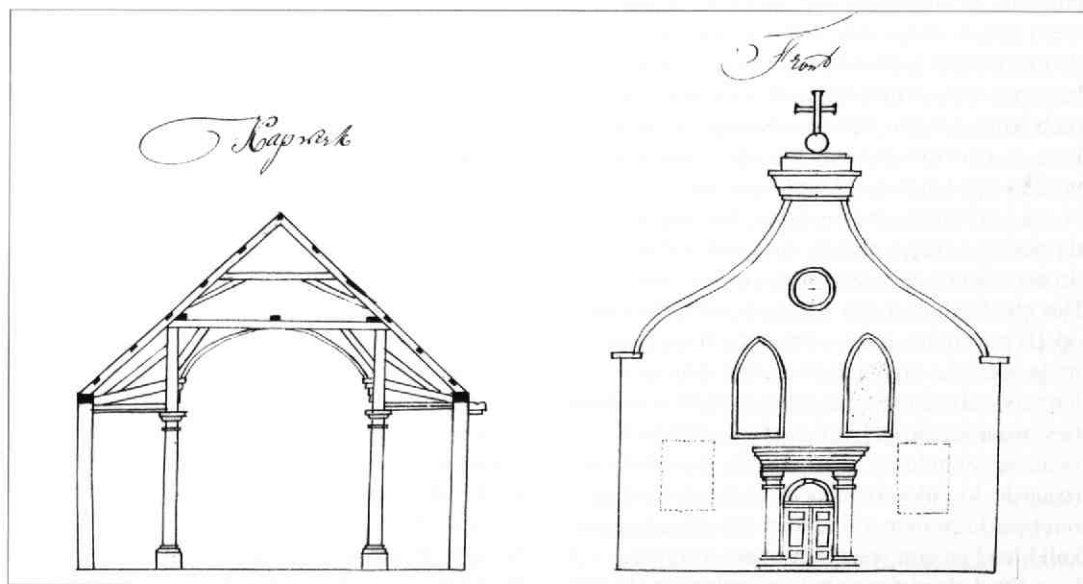
In de zomer was het er warm en in de winter koud. Het was stoffig en het was donker. De trap naar de zolder was voor onze kinderbeentjes - het is 1959/1960 - veel te steil. Op sommige stukken van die zolder, waar ooit het orgel stond en het kerkkoor zong, mochten we niet komen omdat de houten vloer te slecht was. 's Ochtends stonk het dikwijls vanwege een festiviteit de avond ervoor in de benedenzaal. In die benedenzaal werd gegymd, toneel gespeeld, bruiloft gevierd en Sinterklaas gevreesd. Terugkijkend was het gebouw in ieder geval zeer brandonveilig. En dat terwijl daar al ruim twintig jaar een kleuterschool met enige tientallen kleine kinderen was gevestigd. Die school zat op de zolder van de voormalige, in 1967 afgebroken rooms Katholieke kerk op de hoek van de Kerkweg en de Hinkerstraat te Cothen. We speelden in de ommuurde tuin van de voormalige pastorie waar 's winters ook de

asla van de grote kachel werd uitgestrooid. Al die impressies kwamen terug toen ik, in een notariële acte, het bestek en - in kleur - de tekeningen van de bouw ervan uit 1838 vond!

Parochie Cothen: genoemd in 1302²

De RK-kerk te Cothen is ontstaan als dochterkerk van de Maartenskerk in Doorn. Waarschijnlijk is dit gebeurd tijdens of kort na de ontginning van Langbroek in de twaalfde eeuw. In ieder geval is in een in het Latijn gestelde tekst van 30 mei 1302 sprake van land 'in p[la]rochia de Coten'. Dit is de mij vroegst bekende vermelding van die parochie. Tijdens de reformatie werd de eeuwenoude RK-Agneskerk aan de Brink opgeheven. De kerk ging in 1581 over in hervormde handen en is daar gebleven.

In dat zelfde jaar werd ook de aan het Heilige Sacrament gewijde, eeuwenoude kapel in de Dwarsdijk (een sedert 1811 onder Cothen val-

De doorsnede en voorgevel van de kerk op de bouwtekening uit 1838 (SAKRUH, NA I, 2615, not. C.A. van Strijen, no. 555)

lend buurtschap) opgeheven; Dwarsdijk behoorde tot de RK-parochie Werkhoven. Nadien verviel de kapel tot een ruïne. In 1674 kreeg de stad Wijk bij Duurstede toestemming van de Staten van Utrecht om 'tot het repareren van de brug aan den Dwarsdijk te mogen employeeren de steen van sekere oude muur van een capel daar bij staand'³.

In 1695 werd de statie of parochie Werkhoven (opnieuw inclusief Dwarsdijk) heropgericht; Cothen en ook Langbroek gingen er toebehooren. Zowel in het dorp Werkhoven als in het dorp Cothen kwam, zo ver als mogelijk van de hervormde kerk vandaan, een zogenaamd schuurkerkje. In Cothen was dat op de hoek van de latere Kerkweg en Hinkerstraat. Daartoe werd waarschijnlijk een bestaande boerderij geschikt gemaakt.

Volgens een bericht uit 1741 deed de pastoor 's zondags om 7.00 uur de mis te Werkhoven (waar hij woonde) en om 10.00 uur te Cothen⁴. Dat was niet ideaal. Rond 1800 probeerden de parochianen in Cothen dan ook een eigen parochie te worden met een eigen pastoor⁵.

Na een lange aanloopperiode gingen in 1818 de kerkmeesters Thomas Smorenburg, Bart van Bemmel en Folkert Pappelendam rond met een intekenlijst voor de bouw van een echte pastorie. Ze deden dit met succes en weldra werd met de bouw begonnen. Helaas kwamen de toegezegde gelden niet binnen waardoor de kerkmeesters in moeilijkheden kwamen. De rechtbank dreigde met de verkoop van de oude kerk en pastorie. Binnen 14 dagen moest 1800 gulden worden betaald aan de houtkooplieden voor al geleverde materialen. Gelukkig werd dit bedrag voorgeschoten door een weldoener, de heer Bosch van Drakensteyn⁶.

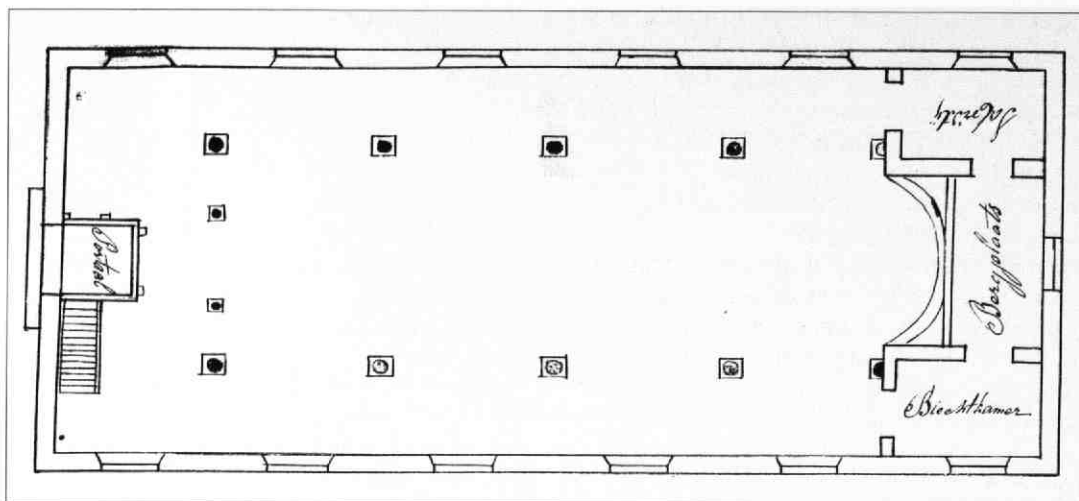
Het bleef echter tegen zitten. In de nacht van 9 op 10 november 1828 werd door een venster in de sacristie ingebroken en van alles gestolen: een zilveren ciborie (bewaarkelk voor hosties, waarde 150 gulden), een zilveren kelk (waarde 80 gulden), een zilveren 'zeekenbusje' (waarde 40 gulden) alsmede twee grote zilveren boekkransen, drie alben (miskleed), een kelkkleed en een spiegel met een vergulde lijst. De daders zijn onbekend gebleven. In die tijd werd ook in de sacristie te Everdingen ingebroken, wellicht door de zelfde inbreker(s)⁷.

Een nieuwe kerk

Op een gegeven moment realiseerde katholiek Cothen zich dat men het ook in dit geval hoogerop moest zoeken. De pastoor en de kerkmeesters schreven daartoe een brief aan koning Willem I. In die brief van 12 mei 1835 lezen we: 'Dat gezegde R.C. Gemeente, Kerk zijnde 440 communicanten tot het houden van derzelve Godsdienst oefening een Kerkgebouw heeft dat indertijd is daargesteld van een zoogenaamd Boeren Achterhuis of koeijenstal, waarvan het zelve thans nog alle kentekenen draagt; welk Kerk-Gebouw niet alleen voor de Godsdienst geheel en al ongeschikt kan geacht worden, maar boven dien nog voor deze gemeente veel te klein is'. Dat de kerk inderdaad in een boerderij was gevestigd, is ook af te leiden uit de zogeheten minuutplannen; kaarten die voor de vorming in 1832 van het Kadaster zijn opgemaakt. Volgens die kaarten stond aldaar een boerderij van het zogenoemde T-type. Bij boerderijen van dit type staat het voorhuis dwars op het achterhuis (de deel). De briefschrijvers willen een nieuwe kerk die volgens de begroting 1.000 gulden kost. De afbraak van het oude gebouw kost 300 gulden, tezamen 1.300 gulden. Of en zo wat de koning heeft geantwoord, is mij niet bekend. In ieder geval bevat het parochie-archief een brief van de 'Directeur-Generaal van de Generale Directie voor de zaken van de R.K. Eeredienst' van 25 juli 1838 waarbij voor de bouw 4.900 gulden wordt toegekend. Die toekenning moet zijn gebaseerd op een hogere begroting dan de begroting in de brief aan de koning. Dat zal dan wel de begroting zijn van 4 oktober 1836 welke totaliseert tot een bedrag van 9.768 gulden.⁸

De bouw

Op 23 januari 1838 vindt, onder het bezielend oog van pastoor Hermanus van Miltenburg en de kerkmeesters Gerrit van Bemmel (mijn voorvader), Cornelis van Leeuwen, Cornelis Vernooij en Willem Pappelendam, in herberg De Lindeboom in Nederlangbroek de openbare aanbesteding plaats van 'het Bouwen eener Nieuwe Roomsche Catholijke kerk te Cothen'. De kerk moet een lengte krijgen van 47 ellen (1 el = 1 meter) en een breedte van 10,5 ellen. Binnenin komt een nis voor het altaar, een sa-

De plattegrond van de kerk op de bouwtekening uit 1838 (SAKRUH, NA I, 2615, not. C.A. van Strijen, no. 555)

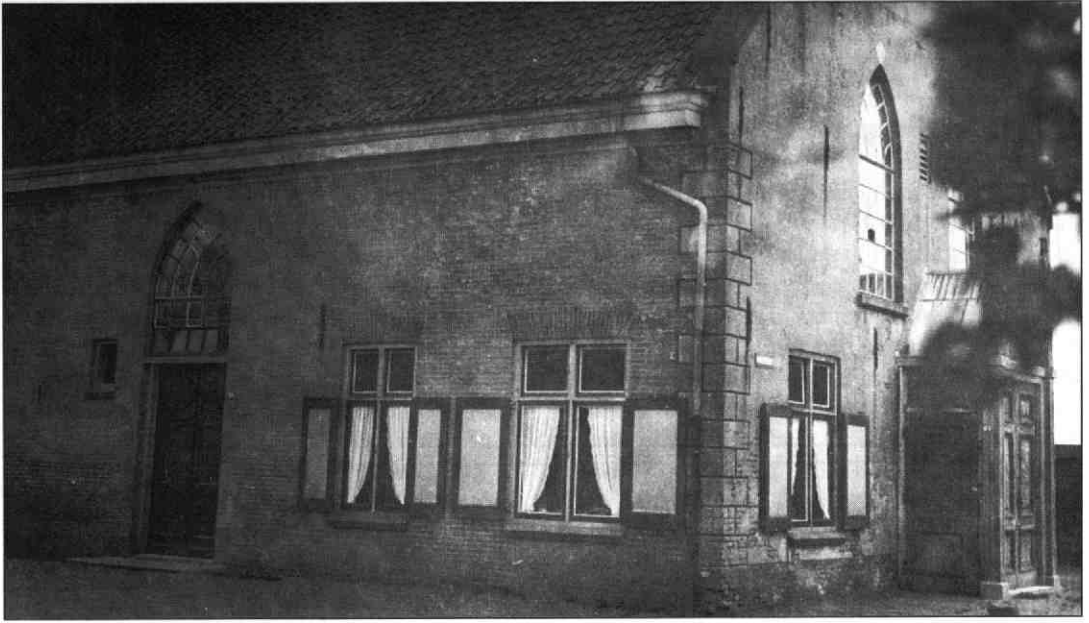
cristie, een biechtkamer, een communicatie en een bergplaats. Uit bestek en tekening blijkt dat de bakstenen kerk 11 ellen hoog moet worden. Het dak dient te worden afgewerkt met dakpannen. De 'hals' van de voorgevel dient te worden bekroond met een ijzeren kruis. Er komt een portaal met een grote toegangsdeur. Er moeten 14 grote ramen en 1 rond raam worden geplaatst. Boven de genoemde ruimtes komen twee zolders. Op de bouw zal worden toegezien door een 'beambte aan den Waterstaat'. (Dit is de reden waarom in het begin van de negentiende eeuw gebouwde RK-kerken in Nederland dikwijls 'waterstaatskerken' worden genoemd.) De kerk moet uiterlijk 1 oktober 1838 worden opgeleverd.

Op het werk schrijven twee aannemers in. Hendrik van der Wielen, timmerman te Cotten, zegt het voor 12.000 gulden te kunnen doen. Hendrik Coenen, timmerman te Amersfoort, doet het voor minder en wel voor 11.400 gulden. Hem wordt het werk gegund. De oude kerk was al afgebroken en de benodigde extra grond was reeds geschonken door baron Arnold van Brienen voor wie daarvoor jaarlijks Heilige Missen moesten worden opgedragen. Coenen moet met vliegende trom van start zijn gegaan want al op 17 juli verklaart hij zijn geld te hebben ontvangen daar het werk is voltooid. Op 17 oktober wordt de nieuwe kerk ingewijd.⁹

Nergens wordt in de stukken gerept van de (ver)bouw van een pastorie. Toch was die er wel. Haaks op de kerk aan de oostelijke kant, aan de kant van de sacristie stond pal tegen de kerk tot en met de afbraak in 1967 een woonhuis. Het kan niet anders dan dat de nieuwe kerk in de plaats is gekomen van het achterhuis van de T-boerderij en dat het voorhuis ervan is blijven staan.

Verkoop

Bij de afbraak van de oude kerk en bij de bouw van de nieuwe kerk was allerlei materiaal overgebleven. Het parochiebestuur besloot daarvan een openbare verkoop te houden. Die vond plaats op 23 november 1838 ten huize (lees café) van Willem van de Bild, dat vlak bij de kerk was gelegen. In totaliteit is voor ruim 224 gulden aan spullen verkocht. Onder de kopers waren veel Cothenaren: Gerrit van Bemmelen (bouwman, dat wil zeggen boer), Willem van de Bild (tapper, koopman), Arie Blanken (veearts), Willem van Dien (wagenmaker), Rijk van Dijk (bouwman), Johannes van Eck (korenmolenaar), Rijk van Eck (bouwman), Jan de Graaf (timmerman), Antonie Goes (daggelder), Hendrik van Hensbergen (tapper), Anthonie van der Horst (bouwman), Reinier Kloot (veldwachter), Cornelis van Leur (bouwman), Jan van Leur (arbeider), Jan van de Meent (arbeider), Hermanus Middelweerd (bouwman), Hendrik Millevart (boerenknecht),

De voor- en zijgevel van de kerk rond 1910 (SAKRUH, Topografische Atlas Cothen)

Hermanus Oostrum (koopman), Jan Scherpenzeel (arbeider), Steven Stoker (klompenmaker), Willem Streumer (schipper), Hendrik Vermeulen (arbeider), Pieter Vermeulen (arbeider), Evert Vernooij (bouwman), Hendrik van der Wielen (timmerman), Hermanus van Zeist (koopman). Veel van deze achternamen komen heden ten dage nog steeds in Cothen voor.¹⁰

Parochie, kerkhof

Cothen had nu wel een nieuwe kerk maar was nog geen zelfstandige parochie. Toen pastoor Miltenburg stierf, kon ook dat weer worden bereikt en dit dan voor het eerst sedert 1581. Op 10 december 1840 werd Adrianus van der Manden tot pastoor van Werkhoven en Cornelis Adrianus van Romondt tot pastoor van de parochie Petrus en Paulus te Cothen benoemd. Of de kerk zelf toen ook die naam kreeg, is onduidelijk.

'Waterstaatskerken' mochten in eerste instantie geen toren hebben. Later versoepelde dat beleid en rond 1845 probeerden de Cothense parochianen dan ook een toren bij hun kerk te bouwen. Echter de aartsbisschop vond dat weggegooid geld omdat de kerk toch al te klein was en men beter kon sparen voor een nieuwe kerk¹¹.

Van Ginkel-Meester en Vernooij (1992) melden dat de kerk een begraafplaats had die in 1856 werd opengesteld. Ze schrijven: '... oorspronkelijk was het een begraafplaats voor priesters ...'. Dit lijkt me onjuist. Het kadaster van 1832 heeft het immers duidelijk over een kerk en een kerkhof. Omdat de pastoors toentertijd nog in Werkhoven woonden, zullen zij ook daar en niet in Cothen zijn begraven. Het kerkhof zal eertijds dus in de praktijk alleen voor het begraven van overleden parochianen zijn gebruikt. In een memoriaal in het parochie-archief staat te lezen dat Cothen door 'ijverige bemoeiingen van kapelaan Jacobus de Wildt [rond 1830] zijn eigen katholiek kerkhof [had] verkregen'. Voordien zullen de doden op een eigen deel van het kerkhof rond de NH-kerk te Cothen begraven zijn. Daar was, zoals elders, immers de officiële begraafplaats. Wellicht is verwarring ontstaan omdat in de oostelijke muur van het kerkhof een steen zit met de tekst: 'gelegd door den We. H.H.B. Kok Past. van Cothen 3 maart 1857'. Waarschijnlijk is het al bestaande kerkhof toen vergroot. Voor de bewoners van de Dwarsdijk gold volgens dat gerecht in 1809: 'Dat de lijken der alhier afgestorvene zedert onheugelijke jaaren in de kerk of op het kerkhof van den dorpe van

De zijgevel van de kerk en de voormalige pastorie, rond 1935 vanaf de Kerkweg gefotografeerd (SAKRUH, Topografische Atlas Cothen)

Werkhoven begraven zijn, uit hoofde dat alhier geen kerk of begraafplaatsen gevonden worden'.¹²

Van kerk tot parochiehuis

De nieuwe kerk was al snel te klein. Het voor parochianen beschikbare deel van de kerk was van muur tot muur maar 160 m² groot. Dit is naar schatting goed voor zo'n 200 zittende mensen terwijl de parochie in 1835 reeds 440 communicanten telde. Het duurde nog tot 1906 voordat, eveneens aan de Kerkweg, een nieuwe en veel grotere kerk kon worden gebouwd. Die aan Petrus en Paulus gewijde kerk is vandaag de dag nog steeds in gebruik. Een deel van het kerkmeubilair is mee verhuisd. Rond 1967 sloeg ook in Cothen een tweede 'beeldenstorm' in de rooms-katholieke kerk toe. Die resulteerde onder meer in de verkoop van allerlei 'ouderwets' kerkmeubilair. Aldus staat de voormalige doopvont nu in de voortuin van Wijkersloot 21 te Wijk bij Duurstede. Wellicht is die stenen doopvont - herbestemd tot plantenbak - nog afkomstig uit de oude waterstaatskerk.

Die oude kerk werd na een verbouwing omgevormd tot parochiehuis en later tevens tot kleu-

terschool. Het parochiehuis werd gebruikt voor toneelvoorstellingen, sinterklaasvieringen, verenigingsactiviteiten, feesten enz. Een prachtig beeld daarvan schetst het zich het in parochie-archief bevindende boekje met de 'Notulen der Commissie tot Exploitatie van het Parochiehuis'. De kleuterschool is vlak voor 1940 gesticht. De burgemeester van Cothen laat de provincie Utrecht begin 1943 desgevraagd weten dat er in zijn gemeente een 'bewaarschool' is die uitgaat van het RK-schoolbestuur en is gevestigd in het RK-Verenigingsgebouw. (In één adem door deelt hij tevens mede 'dat in deze gemeente geen woningen van joden zijn ontruimd'.)¹³

Het begin van het einde komt in 1960: de kleuterschool verhuist naar een eigen, nieuw gebouwde onderkomen. In 1962 rijst het plan om het parochiehuis te verbouwen tot dorps-huis. Dit blijkt niet haalbaar te zijn. Elders in het dorp wordt een dorps-huis gebouwd waar in 1966 alle verenigingen naar toe gaan. In 1963 wordt het aan de kerk verbonden woonhuis, de voormalige pastorie, onbewoonbaar verklaard. Complete onttakeling is het gevolg. Op 2 maart 1967 verkoopt de parochie 'het oude

[negentiende-eeuwse] parochiehuis met bijbehorende grond en weg, staande en gelegen aan de Kerkweg 23 alsmede een de oude [achttiende-eeuwse] pastorie...' voor 15.000 gulden aan de gemeente Cothen¹⁴. Door en voor rekening van de gemeente worden de gebouwen korte tijd later gesloopt. Alleen het kerkhof blijft over en open. Dit laatste tot 1 maart 1978 wanneer de nieuwe begraafplaats aan de Groenewoudseweg in gebruik wordt genomen. Het nu gesloten kerkhof is het enige dat ons heden nog herinnert aan meer dan driehonderd jaar RK-geloofsbeleving op die plaats. Tja, het monumentenbeleid van de voormalige gemeente Cothen beruiste immers, net zoals dat van veel andere gemeenten, op twee peilers: 'weg met die oude troep' en 'opgeruimd staat netjes'.

**Dr. A.A.B. van Bommel is sociaal geograaf, woonachtig in Wijk bij Duurstede en werkzaam in Den Haag als senior adviseur bij de Vereniging van Hogescholen, de HBO-raad. Zijn historisch onderzoek richt zich vooral op het Kromme-Rijngebied en Cothen.*

Noten:

- 1 Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug te Wijk bij Duurstede (SAKRUH), Notariële Archieven tot 1896 (NA I), 2615, not. C.A. van Strijen, no. 555, 23-1-1838. In hetzelfde notariële archief heb ik ook het bouwbestek en -tekening van de vergroting van de RK-kerk te Schalkwijk aangetroffen (SAKRUH, NA I, 2609, not. C.A. van Strijen, no. 203, 23-7-1835). Ook stuitte ik op bestek en condities voor de gehele voltooiing van het RK-kerkgebouw te WbD (SAKRUH, NA I, 2701, not. H.J. van Mariënhoff, no. 2382, 18-7-1833). Idem bestek en tekening (ver)bouw pastorie en NH-kerk te Bunnik (SAKRUH, NA I, 2714, no. 3558, 11-12-1840), Mw. E. van Nimwegen-Seggelink wees me op het bestek van de bouw van de NH-pastorie te Cothen (SAKRUH, NA I, 2728, not. H.J. Mariënhoff, no. 479, 21-10-1847). Volgens een losse aantekening bij die laatste acte is de bouwtekening eruit gehaald en ondergebracht in de de Topografische Atlas [van Het Utrechts Archief] en zou aldaar dus nog moeten zijn. Hetzelfde geldt voor de bouwtekening bij het bestek en aanbesteding van de pastorie van de NH-kerk te Werkhoven (SAKRUH, NA I, 2706, not. H.J. van Mariënhoff, no. 2853, 10-5-1836).
- 2 Voor dit artikel heb ik in het bijzonder gebruik gemaakt van:

C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*. Zutphen, 1983, 312-314, 351-353; M.J. Gasman,

Werkhoven. In: *Archief Aartsbisdom Utrecht*, deel 35 (1909), 240-274; M.J. Gasman, Scheiding tussen Cothen en Werkhoven. In: *Archief Aartsbisdom Utrecht*, deel 39 (1913), 270 en 318-321; B. Voets, Katholiek Cothen in de branding der eeuwen. In: *Archief Aartsbisdom Utrecht*, deel 68 (1949), 2e aflevering, 69-220; het oud-archief van RK-parochie Peter en Paulus te Cothen in Het Utrechts Archief (HUA). Het is ongeïventariseerd (30 dozen resp. losse registers). Met dank aan pastor A.A. van der Graaf voor haar toestemming het archief toch te mogen raadplegen.

Vroegst bekende vermelding parochie Cothen op 30-5-1302 (HUA, DOM, 1806).

- 3 De vroegst bekende vermelding van de kapel te Dwarsdijk is van april 1375 (Dekker, 1983, 353); afbraak kapel in HUA: Staten, 246-1, 664, 25-6-1674.
- 4 *Archief Aartsbisdom Utrecht*, deel 1 (1875), 62.
- 5 *Archief Aartsbisdom Utrecht*, deel 8 (1880), 104-105. Deze Hinkerstaat werd tot diep in de twintigste eeuw Hinkersteeg genoemd. Dit is een verschrijving (!?) van Stinker(t)steeg, de naam waarop de weg tot ver in de negentiende eeuw bekend stond. Op 2-10-1893 is sprake van 'de Stinkersteeg of Henkersteeg' (SAKRUH, NA I, 2666, not. A.J.G.A. Verhoeff, 522). De mij vroegst bekende vermelding is van 6-6-1740 wanneer Margaretha van Honthorst, wed. Pieter van Borsele, te Utrecht, aan Anna Mechteld van Borsele, gehuwd met Eduard Joseph Ram van Schalkwijk, een huis schenkt met westwaarts de 'Stinkertsteeg' en noordwaarts de Heereweg (de huidige Kerkweg) (HUA, NA, U166a17, not. E. Vlaer, no. 44). Als 'Steeg' is de weg al veel eerder bekend namelijk op 30-12-1428 (HUA, DOM, 2959).
- 6 HUA, RK-Parochie Cothen, ongeïventariseerd (doos 2), Registrum Memoriale, Caput I, 5-6.
- 7 Idem, 6.
- 8 HUA, RK-Parochie Cothen, ongeïventariseerd; brieven 12-5-1835 en 25-7-1838 (doos 13); begroting 4-10-1836 (doos 8).
- 9 Voor bron bestek en tekening zie noot 1. Bestek en tekening bevinden zich niet in het parochie-archief. Dat bevat wel een procesverbaal van de openbare aanbesteding, de gereedverklaring van Coenen en een rekening van verantwoording van de bouw dd. 25-1-1841 (doos 4).
- 10 SAKRUH, NA I, 2616, not. C.A. van Strijen, no. 684.
- 11 HUA, RK-Parochie Cothen, ongeïventariseerd (oa. doos 2), Registrum Memoriale, Caput I, 6.
- 12 Ginkel-Meester, S., A. Vernooij, *Cothen: Geschiedenis en Architectuur*. Zeist, 1992, 111-112; Kadaster: SAKRUH, Gemeente Cothen 1811-1947, 407, sectie B no. 83; aanleg kerkhof: zie noot 6, 6. Brief gerecht Dwarsdijk van 23-11-1809 in HUA, Staten, 1349-5, 11.
- 13 Notulenboekje in HUA, RK-Parochie Cothen, ongeïventariseerd (doos 24); brief burgemeester in SAKRUH, Gemeente Cothen 1811-1947, 624.
- 14 Transport voor notaris C.A. Luyckx te Wijk bij Duurstede (HUA, RK-Parochie Cothen, ongeïventariseerd, doos 12).